

Montsoriu al segle XVI

Testimonis arqueològics de l'abandonament d'un gran castell

Gemma Font i Valentí,* Josep M. Llorens i Rams,** Quim Mateu i Gasquet *
Sandra Pujadas i Mitjà, Jordi Tura i Masnou *

Introducció

Amb posterioritat a la darrera gran fase constructiva del segle XIV, que convertirà Montsoriu (Arbúcies i Sant Feliu de Buixalleu, la Selva), en un dels millors exponents de l'arquitectura militar medieval catalana, el castell iniciarà en el segle XV un lent, però progressiu procés de decadència que s'intensificarà en el segle XVI.

S'emmarca en aquest context cronològic la descoberta d'un dels fons arqueològics més destacats que s'han localitzat fins ara, corresponents a aquest període.

Orígens històrics

Les primeres ocupacions humanes documentades arqueològicament al turó de Montsoriu corresponen a l'època ibèrica. No serà, però, fins a l'època altmedieval que Montsoriu tornarà a tenir ocupacions estables.

La primera citació documental de Montsoriu és de l'any 1002: *“locum que dicunt Monte*

Suriz, uel in eius apendicio siva infra eius terminis”, en una donació que féu el noble Giscafred al monestir de Sant Cugat, de terres situades en el terme o apèndix de Montsoriu. En el mateix any s'esmenta el primer personatge que relaciona el castell amb la casa vescomtal de Girona, Amatus Soricensis.

Entre els segles XI i XII, des d'un punt de vista arquitectònic, Montsoriu estava format per un petit clos emmurallat de 30 m de llargada per 19 m d'amplada màxima, seguint la tipologia dels castells roquers primitius, caracteritzats per la seva adaptació a la topografia dels turons en els quals se situaven. D'aquest castell n'han perviscut com a elements més destacats la torre de l'homenatge i restes de la capella preromànica.

El castell romànic

Al segle XIII, el Vescomtat d'Àger i el de Cabrera, que per més de 4 generacions havien anat de la mà de la família Cabrera, se separen. El

* Museu Etnològic del Montseny

** Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona

18 de setembre de 1223, Guerau IV Ponç de Cabrera i primer comte d'Urgell, en retirar-se al castell templer de Gardeny, reparteix els seus estats i títols entre els seus diferents fills. Dóna al seu fill primogènit, Ponç I d'Urgell, el comtat d'Urgell i deixa al seu segon fill, Guerau V de Cabrera, el castell de Montsoriu i les terres del vescomtat de Cabrera. Això farà que el castell de Montsoriu es converteixi de nou en un dels centres físics del poder vescomtal Cabrera- Girona, i explica en part l'intens procés de remodelació que des d'un punt de vista arquitectònic afectarà el castell al llarg del segle XIII, fins a esdevenir una de les principals fortaleses del Principat. D'aquesta fase constructiva en destaquen: les muralles i torres del segon recinte, la capella romànica dedicada a sant Pere i l'anomenada sala gòtica del recinte sobirà.

El gran castell gòtic

Durant bona part del segle XIV, Montsoriu serà residència habitual de la família Cabrera. En aquesta fase i des d'una perspectiva arquitectònica Montsoriu arribarà al seu màxim esplendor. Al llarg d'aquest segle la gran fortalesa del segle XIII donarà pas a un magnífic castell palau on la concepció estrictament militar del castell romànic es veurà implementada amb un conjunt d'espais residencials, que simbolitzaran a la perfecció el poder dels seus propietaris.

Figura 1. *Montsoriu durant el procés de consolidació i restauració*

El gran conjunt d'obres que es fan a mitjan segle XIV suposaran canvis importantíssims pel que fa als usos i la configuració d'espais del castell, que en aquests moments s'adaptaran a perspectives, avenços tècnics i modes d'una nova societat. La major part de les restes espectaculars que avui podem veure d'aquest monument corresponen a aquesta fase constructiva.

El gruix d'aquestes obres de remodelació cal situar-lo entre els anys 1348 i 1356 coincidint amb el període de màxima esplendor de la família vescomtal, representada en aquests moments per la figura de Bernat II de Cabrera (1298-1364), conseller del rei Pere III, almirall de la flota catalana i tutor de l'infant Joan. El 1356 el rei Pere III, per premiar la lleialtat de Bernat II de Cabrera i del seu fill en les campanyes contra els genovesos i a Sardenya, creà al seu favor el comtat d'Osona. En aquesta època les possessions dels Cabrera s'estenien des de la vall d'en Bas i el Cabrerès fins al mar (Blanes, Palafolls).

La remodelació arquitectònica de Montsoriu comportarà la planificació d'un poderós castell articulat en 3 recintes concèntriques defensables de forma independent i protegits per poderoses muralles, talussos, torres i bestorres que arriben a assolir alçades de més de 15 m i que li confereixen l'aspecte de la fortalesa inexpugnable que encara avui podem admirar. L'element central d'aquest castell serà el pati d'armes amb la cisterna que articula al seu volt el conjunt arquitectònic (estances nobles, cos de guàrdia, sala, cuines, magatzems i la nova capella gòtica). També en aquest moment es construí el tercer recinte del castell, l'anomenat recinte jussà, on se situa la poterna que connecta el camí fortificat amb el portal de la barbacana.

Des d'un punt de vista històric aquest castell serà capaç de suportar el llarguíssim setge al qual el sotmetran les tropes reials per tal de sufocar la revolta del vescomtat entre els anys 1367 i 1368.

**Montsoriu al segle xv.
Inici de la decadència**

Malgrat l'intens programa de remodelacions arquitectòniques que, com s'ha vist anteriorment, afectaran el castell de Montsoriu a mitjan segle XIV, cal situar tot just en el segle XV l'inici de la decadència de la gran fortalesa.

Des d'una perspectiva arqueològica aquesta afirmació gairebé no ha deixat testimonis, més enllà de la constatació, des d'un punt de vista arquitectònic, de la manca d'un programa clarament definit d'obres semblant al que havíem vist en els segles XIII i XIV, i que en el segle XV restarà reduït a reformes i remodelacions interpretades com a tasques de manteniment i reforç del sistema defensiu amb actuacions puntuals com les que semblen haver tingut lloc a la muralla oest i al sector nord, actuacions que no amaguen, malgrat tot, els primers símptomes de deteriorament de la fortalesa. Són exemples d'aquest procés diferents enderrocs localitzats en el recinte sobirà del castell i que cal situar, segons els

conjunts ceràmics associats, a un context de mitjan segle XV.

L'altre element que ens permet constatar la manca d'una voluntat decidida de prosseguir amb el programa ambiciós de remodelacions iniciat en el segle XIV és, sens dubte, l'evidència d'obres inacabades, com seria el cas de l'edifici que acull les cuines del castell en el sector nord-oest del segon recinte de la fortalesa.

Figura 3. Imatge del mur i el finestral inacabat del sector de les cuines del castell

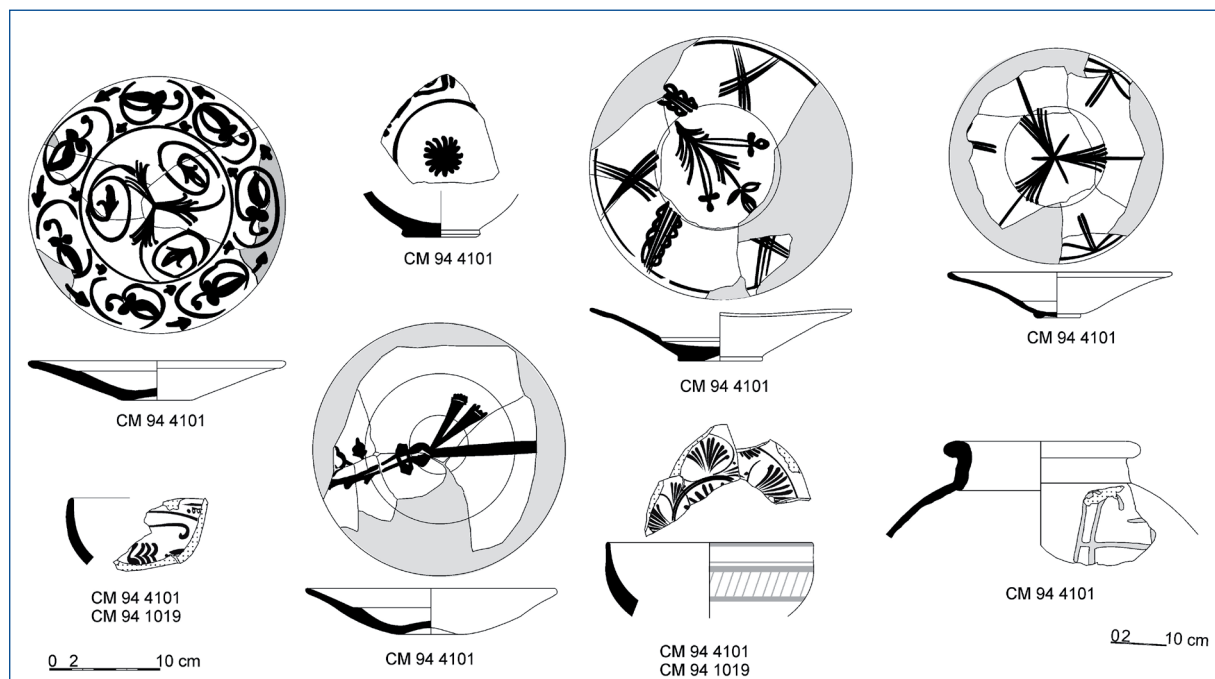

Figura 2. Conjunt ceràmic localitzat sota l'enderroc de la coberta de l'àmbit 4100 del recinte sobirà

Testimonis documentals del segle xv vinculats a Montsoriu i a la família vescomtal

On més clarament es testimonia aquest inici de decadència del castell i sobretot les causes probables d'aquest procés, és a través de la mateixa documentació històrica que ha perviscut fins als nostres dies.

La primera i segurament l'explicació primordial, tot i que no l'única –ja que aquí caldria sumar-hi causes funcionals com serien la poca adaptabilitat dels sistemes defensius de la fortalesa al desenvolupament de l'artilleria–, serà el progressiu allunyament de la família vescomtal del castell. En aquest sentit la nova residència, situada en el recentment aixecat castell palau de Blanes, hi jugarà un paper important, atès que segurament s'adaptava molt millor als interessos econòmics de la família, uns interessos que a hores d'ara caldrà observar en clau mediterrània, ja que els Cabrera centraran una part important dels seus esforços en les seves possessions sicilianes del comtat de Mòdica.

Bernat V Joan de Cabrera, segon comte de Mòdica (ca 1400, 1423-1466) serà un gran impulsor d'aquests interessos a l'illa. Així, en la desembocadura al mar del comtat de Mòdica a Pozzallo, el que antigament havia estat un descarregador per recollir la gabella, els Cabrera van potenciar-lo amb la construcció d'una potent torre de defensa aixecada al 1429, coneguda com la Torre Cabrera.

En aquest escenari el progressiu abandonament de Montsoriu caldrà considerar-lo gairebé com un fet inexorable, per bé que no serà fruit d'una decisió puntual i sobtada, sinó al contrari, serà després d'un procés que durarà més de dos segles.

Testimonis d'aquesta realitat els trobem en capbreus i actes de remença de certs masos de la batllia on s'esmenta l'obligació de fer obres al castell. Així, per exemple, el 1437 l'hereu del

mas Ferrer de Sant Pere Desplà referma l'obligació anual de pujar a fer obres i tragines al castell de Montsoriu, com a home propi del vescomte: “[...] item facio vobis annuatim pro predictis in castro vuestro de monte sirico mediam opera et traginas pro ut est consuetum...”.

Paral·lelament a la constatació documental en relació a les obres al castell, també és cert que es documenten episodis de bandositats que denoten un cert abandonament de la fortificació. El 1456 les autoritats formularen queixes a la comtessa de Mòdica, dient que en el territori del vescomtat de Cabrera, deu o dotze persones es dedicaven a robar els que transitaven pel camí reial, els segrestaven i els tancaven al castell de Montsoriu, d'on no els deixaven sortir si no era a canvi d'un fort rescat.¹

Entre els anys 1462 i 1472, període conegut com la guerra civil catalana, el castell també fou seu de diversos episodis bèl·lics. La guarnició del castell de Montsoriu, a l'inici de la guerra civil era gairebé inexistent, el 23 de juliol de 1462, el comte de Pallars escrivia a la Diputació: “E seriem de parer provehissem en haver lo castell de Montsoriu al qual no estan sino dos o tres homens segons som certificats”.²

El 26 d'agost de 1463 hi havia destacats només 10 homes al castell de Montsoriu:

“Fou feta deliberació e conclusió que sien anadits quatre homens a peu fiables per custodia del castell de Montsoriu ab lo stipendi acostumat dar als altres companyons destinats a la dita custodia e despeses del General, així que ab los sis que ja hi eren sien X companyons”.³

El 19 de novembre d'aquest any 1463, manà la Generalitat:

“Item que dels bens del dit General sien donats al capità del Castell de Muntsoriu per defensa d'aquell, un caxó de passadors, una roba de pólvora, L pessadors de leva, dos mertinets é XXX gansalles de fil de ballesta”.⁴

1. CATALÀ, P. (1992), p. 344.

2. BOFARULL, P. (1850): XXII, p. 97.

3. BOFARULL, P. (1850): XXIII, p. 386.

4. *Ibid.*, p. 465.

Durant aquest període el castell fou pres per les tropes del Principat, per passar finalment a mans reials el 1464.

Al mateix temps, malgrat que havia perdut la funció de residència de la família vescomtal, Montsoriu devia mantenir-se encara en bon estat ja que, el 25 d'octubre de 1463, els diputats de la Generalitat comunicaren al capità del castell que havien embargat les rendes de l'abadia de Sant Salvador de Breda, a causa que l'abat (Miquel Sampsó) era tingut per enemic del principat. Per tant, disposaven en una nota al prior, addicte a la terra, que: “per no venir en mans dels enemichs qui ofici de lladres mes que de bons guerres usen, el més prest per fer-se puixe vos e los monjos e preveres ab totes les coses així sacres com profanes e virtualles vos recolliau al Castell de Montsoriu on stareu segurament e fareu lofici devotament e sens temença alguna”.⁵

Com s'ha comentat anteriorment, el 1464 el castell de Montsoriu és tornat al rei, i pocs anys després, el 1471, el rei Joan el vengué a Joan de Sarriera⁶ i Bertran d'Armendàriz, que ja havien obtingut nombrosos privilegis i possessions cedides pel rei en aquests territoris. La guerra finalitzà el 1472 i el rei com a guanyador confiscà nombrosos patrimonis a nobles que havien fet causa amb els revoltats. Encara en les corts de Perpinyà de 1479 es reclama el retorn d'aquests patrimonis confiscats a la noblesa afectada.

Més endavant, el 1481, el rei Ferran el Catòlic mana que Joan de Sarriera restitueixi als comtes de Mòdica els castells, les viles i els llocs que tenia segrestats, que recuperi 10.000 florins d'or i que retingui el castell i la vila d'Anglès, mentre no sigui satisfet per les obres fetes als castells de Montsoriu i Hostalric.

Pel que fa a la família vescomtal, se sap que Bernat Joan fou enterrat a Sant Jordi de Ragussa el 1466. Un graó més en aquest procés de distanciament de la família Cabrera respecte a

les terres del principat el tindrem amb el casament d'Anna de Cabrera i Fadrique Enríquez.

Els Enríquez de Cabrera tindran la seva residència a Medina de Rioseco (Valladolid) i no visitaran les jurisdiccions de Catalunya fins al 1487-88, amb motiu de l'assemblea amb els representants dels pobles del vescomtat de Cabrera convocats a Hostalric. Serà la darrera assemblea del vescomtat convocada de forma consuetudinària. Els vescomtes encara no havien saldat en la seva totalitat el deute que tenien amb Joan de Sarriera, per aquest motiu arribaren a un acord en què proposaren a Guillem de Santcliment com a procurador del vescomtat, qui a manera de pagament rebé els rèdits fins a eixugar el deute. Un cop saldat aquest deute, el 1491, nomenen Fernando de Jovara, cavaller castellà casat amb Timbors, filla d'una branca segona de la casa Cabrera, procurador i governador general dels vescomtats de Cabrera i Bas, per fer les funcions de lloctinent d'uns barons cada cop més allunyats de les seves possessions al principat.

Des d'aquest moment el contacte entre els senyors de Cabrera i els seus vassalls va desaparèixer del tot, i la figura dels procuradors generals o delegats dels vescomtes en les seves terres anà adquirint més poder.

Montsoriu al segle XVI

A la mort d'Anna de Cabrera, el seu marit Fadrique Enríquez volgué prendre possessió efectiva sobre les seves jurisdiccions al vescomtat de Cabrera, l'almirall atorgà procura especial a Joan de Villaroel i Joan de Jovara com a procuradors. Així es constituïren a Hostalric els tres poders del vescomtat: el procurador general, el jutge ordinari i el clavari general, el 24 maig de 1527.

“Comencen les diligències de presa de possessió de cada un dels termes jurisdiccionalis, i

5. BOFARULL, P. (1850): XXIV, 273.

6. AHH ADM: doc. núm. 2733.

el 29 de maig, l'apoderat del Vescomte arriba a Montsoriu on el rep el capità del castell Alfonso de Escobar que li fa entrega de la possessió a l'apoderat Villaroel, obrint la fortalesa i amb els acostumats juraments de fidelitat i homenatge".⁷

En aquest període sembla que es mantindrà a Montsoriu una petita guarnició, almenys durant la primera meitat del segle XVI. El 1504 sabem que era capità del castell Martí Malianta, que firma un rebut de 500 lliures a Jaume Ferrer, clavari general del vescomtat de Cabrera, per raó del seu salari d'un any, com a capità del castell de Montsoriu.⁸ Entre el 1513 i el 1527 serà capità Alfons d'Escobar, donzell de Segòvia, que segurament serà substituït en el càrrec per Pere de Bellista, militar que apareix relacionat en el fogatge de 1553 de la parròquia de Sant Feliu de Buixalleu amb el títol de capità de Montsoriu.

Finalment, els deutes dels Enríquez de Cabrera i les contínues vendes a carta de gràcia a Francesc de Montcada, comte d'Osona i d'Aitona, faran que aquest darrer s'apoderi dels territoris de l'antic vescomtat de Cabrera i Bas entre els anys 1566 i 1574, pel preu de 273.000 lliures. Aquesta dinastia Montcada-Aitona perdurarà al vescomtat 240 anys més, fins a l'extinció de les jurisdiccions senyoriales.

Darreres dades d'ocupació continuada al castell de Montsoriu

Del període comprès entre les darrerries del segle XVI i el segle XVII, són interessants alguns documents que ens exemplifiquen l'estat en què es trobava el castell.

L'any 1570, Montsoriu, tot i haver iniciat el seu procés d'enrunament encara devia mantenir en un relatiu bon estat el seu perímetre de muralles, així com les portes d'accés. Pere Aimeric i Jeroni Pasqual procuradors del comte d'Aitona manen a l'agutzil d'Hostalric anar a

Montsoriu amb un serraller i els porters reials per prendre possessió de la fortalesa. Pere de Bellista és el castellà de Montsoriu "que acostumen a estar en la present vila"...

"[...] i ates que dita porta esta tancada y que nomes hi ha tocat i cridat obriu al Rey ningú respongué per exemptio de dites... feu obrir dita porta per lo serraller ab clau de compte com millor y ab menos dany se puga et i així predits Joan Ribes, serraller, Joan Millars i Joan Bru porters reials, no podent obrir la tancadura per esser la porta fermada y altrament fou fet forat baix, y rompuda la pedra del llindar de dita porta per dit senyor alguatzil, mana entrar dins dit castell dits porters y serraller qui essent dins acabaren de obrir dita porta cum minor danno quo ferit potest ... // ... D. Lluís Enriquez de Cabrera dins duc de Medina de Rioseco, comte de Modica y vescomte de Cabrera y Bas dades en Barcelona a deu del mes de març proper passat fent manament a Pedro de Bellista a sert castella o guarda del castell de Montseriu per lo dit Ill. Don Luys Enriques de Cabrera eo **a Antoni ... habitant en dit castell que dins tres dies primer vinents buyden y enamen lo dit castell**, ates que el dit alguatzil real per encontro de dites tres reals executories del dit castell li a posat en posseessió lo dit Ill. Comte de Aytona o sos procurador, y per aquell es estat revocat de castellar o guarda del dit castell, y denou es estat creat en castella del dit castell mossen Miquel de Cartella donzell y per loctinent de aquell o guarda del dit castell Miquel Fuster habitant en lo mas de Orri, lo qual manament se fa a instancia dels noble y mag. Don Pedro de Aymeric y misser Hieronym Pasqual doctors en drets, procuradors generals del comte de Aytona. Dats en dit castell de monseriu a quatorze dies del mes de abril any mil sincents setanta".⁹

És interessant la citació en què es mana al castellar de Montsoriu de buidar el castell i

7. PONS, J. M. (2001) 155-224.

8. TORRENT, R. (1978) 72.

9. AHH ADM: 994 L-26/4 a L-26/9 p. 135

marxar-ne, ja que probablement la descoberta d'un importantíssim fons d'objectes de cuina i servei del castell en el transcurs de les excavacions del 2007 es troba en relació amb aquest fet i en el context de canvi de propietaris del vescomtat.

Un clar exemple del deteriorament arquitectònic d'algun dels edificis del castell el trobem en un document datat l'11 de febrer de 1588, mitjançant el qual s'atorga: "Llicència atesa la ruina de la capella del castell de Montsoriu, de fer a Hostalric el servei del benefici de la mateixa".¹⁰

En un memorial encarregat per Francesc de Montcada de l'any 1590, sobre les necessitats de reparació dels castells de Montsoriu, Palafolls i Anglès podem llegir:

"[...] el de Monseliu le fuy a ver, el qual anda deruiendose, y para repararse conforme han dicho los oficiales que le han visto se hauria de gastar mil y quinientos o dos mil escudos, lo que convenga para gora seria procurar de adovar los canales de la cisterna, que estan en algunas partes rotas, y reparar todos los texados y corredores, que l'agua como llueve se puede recoger en la cisterna o que vaia fuera, que no gaste la casa, y para este reparo solo hise subir alla oficiales y dixeron que para esso her menester quinientos o seis çientos escudos".¹¹

Malgrat tot, el castell devia estar habitat en algunes zones no enderrocades. I tenim constància de l'existència d'un guarda o castlà a Montsoriu entre el 1594 i el 1599. Pere Orta, és nomenat el 1594 per Gastó de Montcada:

"7 desembre de 1594 [...] Lo senyor misser Hieronym de Çaportella en el nom de procurador del dit Illm senyor Don Gastó de Moncada dins la notaria y escrivania publica de la vila de Hostalric devant Pere Orta sot alcaide del castell de Monseriu construït dins la batllia de norri del dit vescomtat de

Cabrera, en presentia de mi dit notari y ... , es astat cridat y pregat, ha dit al dit Pere Orta sot alcaide de dit castell de Monseriu com ell en dit nom inseguint y continuant als actes de possessio que per ell en dit nom fets dicta ... y entre altres coses del dit Castell de Montsoriu demanava ara de present i manava al dit Pere Orta sot alcaide de dit castell de Monseriu que en senyal de la dita possessio de dit castell de monseriu y de la traditio de dita possessio de aquella li donas y lliuras e integras les claus de les portes de dit castell de monseriu, y encontment lo dit Orta en dit nom de sot alcaide les n'ha donades, lliurades e integrades y les ha preses en mans y poder, y encontment ha tornades encomanar les mateixas claus al dit Orta y que aquelles migues de aquí al devant en guardia y quostodia en nom del dit Illm senyor Don Gastó de Moncada compte de Aytona y vescomte de Cabrera y Bas, creant de present y de nou al dit Orta en sot alcaide del dit castell de monseriu".¹²

A través d'un altre document de l'any 1599, sabem que aquest any Montsoriu, estava habitat per un guarda:

"Item en Blanes a – del mes de Diciembre en poder del notario vendió a su S Viladecans el ius luendi del bosque de Montsoriu por precio de 400 libras con reservación del feudo y directa senyoria, y con censo de un puerco de pesso de 60 libras cada anyo, pagadero en Barcelona, y le da habitacion en el castillo con cargo de hazer la guarda y habitar-lo".¹³

Finalment el 1626 el terme o vegueria del castell de Montsoriu passarà per compra a la família Sarriera, comtes de Solterra. Així en el document de compra se'ns diu que Joan de Sarriera compra a Gastó I de Montcada:

"[...] totum illud castrum de Montsoriu, situm in Vicaria de Gerunda nunc pro maioris parte dirutum et desabitatum [...]"¹⁴

10. ADG: Llibre U-298, Foli F 137V.

11. AHH ADM: 1008 L-37/2 p.446. Memorial del sr Don Jaime de Moncada.

12. AHH ADM Posesion de los Vizcondados de Cabrera y Bas.1594. Not. Francisco Cortils.

13. AHH ADM 1008 L-37/2 p.672

14. AHBC: Solterra 14/25 a 14/26 Notes de la venda feta pel marquès d'Aitona al comte de Solterra del castell de Montsoriu en el terme d'Arbúcies.

Malgrat tot, la darrera dada documental localitzada fins ara i que ens testimonia una continuïtat en l'ocupació de Montsoriu, correspon al llibre de baptismes de la parròquia d'Arbúcies, que ens informa del bateig, el 15 d'octubre de 1629, de: "Miquel Costa fill de Joan Costa i Antiga Blanch els quals habitaven en el castell de Montsoriu".

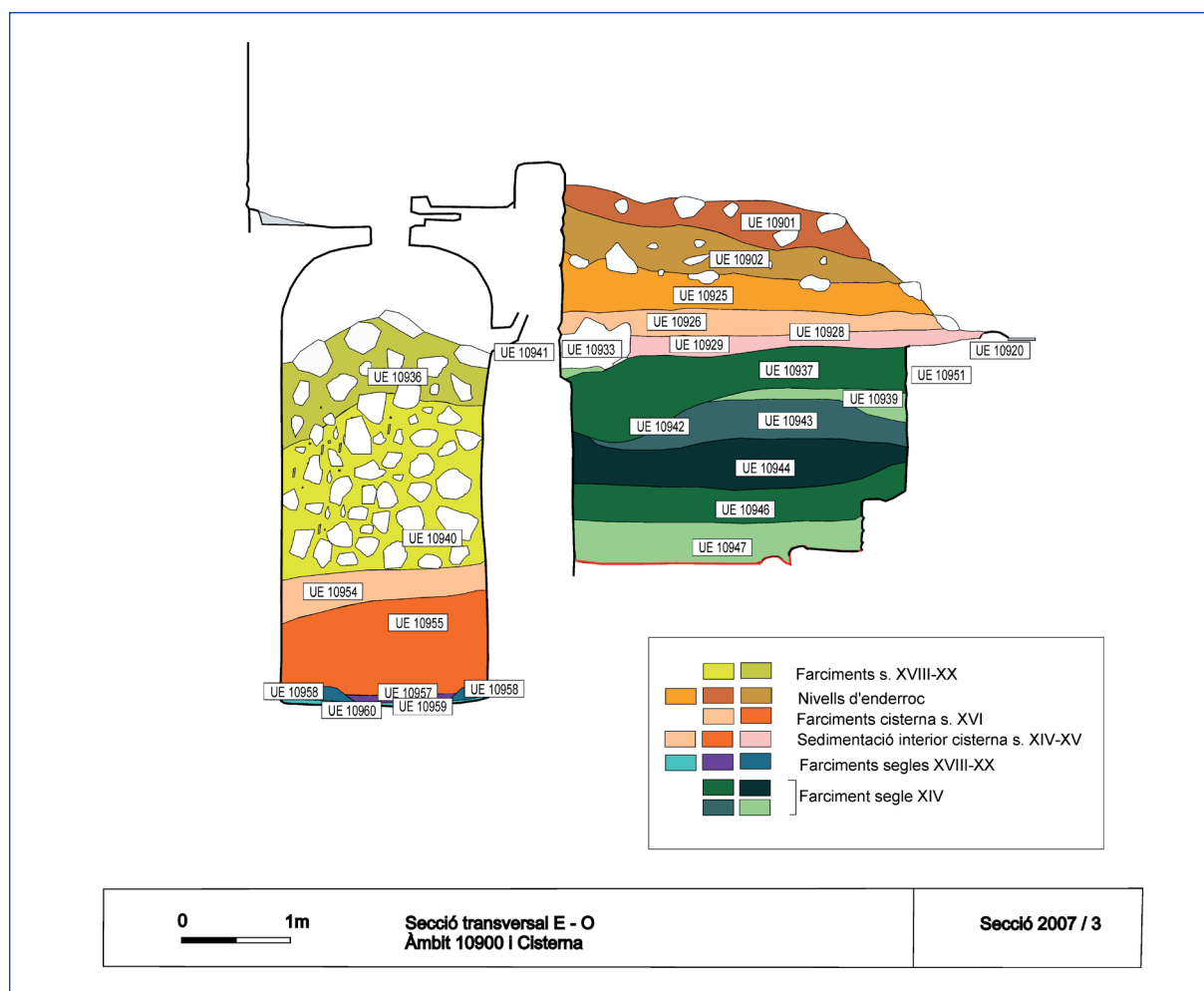
Com hem mencionat anteriorment i com s'ha pogut demostrar en el conjunt de documents i citacions precedents, el millor testimoni del procés d'abandonament del castell de Montsoriu ens l'ofereix la documentació històrica, malgrat això les intervencions arqueològiques corroboren perfectament aquest procés, i de manera molt especial el seu deteriorament arquitectònic entre la segona meitat del segle XVI i principis del segle XVII.

Montsoriu al segle XVI. Testimonis arqueològics de l'abandonament del castell

Al llarg dels gairebé 20 anys d'intervencions que s'han fet a Montsoriu, els testimonis arqueològics en forma majoritàriament de restes d'objectes ceràmics corresponents a l'etapa d'abandonament del segle XVI, són nombrosos i afecten la major part dels nivells d'abandonament localitzats en els diferents àmbits o espais arquitectònics del castell. Cap d'aquests nivells de totes maneres ha ofert quantitativament i qualitativament la informació, que està donant la troballa efectuada l'any 2007 en el transcurs de l'excavació de l'interior de la cisterna est del pati d'armes del castell.

Es tracta d'una cisterna de 4,30 m de profunditat, construïda en el marc de la gran reforma arquitectònica del castell en el segle XIV (ca 1348-1350), aprofitant part dels murs d'una antiga bestorre aixecada en la segona meitat del

Figura 4. Secció cisterna E del pati d'armes

segle XII i que formava part del primitiu traçat de la muralla defensiva del sector est del castell, en la zona del pati d'armes.¹⁵

La recuperació d'aquest fons, format per més de 400 objectes ceràmics i no ceràmics, ha permès documentar un conjunt excepcional format per la vaixel·la del castell (plats, escudelles, servidores, sitres, copes de vidre...), els atuells de cuina (olles, cobertores, gerres, greixeres, greixoneres, gibrells...) a més d'altres objectes de metall i vidre, als quals cal afegir les gairebé 12.000 restes de fauna obtingudes i que en aquests moments estan en fase d'estudi per part del laboratori d'arqueozoologia de la UAB.

Materials ceràmics. La vaixel·la de taula

El conjunt de materials ceràmics de parament de taula recuperats a l'interior de la cisterna és d'un gran interès tant per la seva diversitat tipològica com per la procedència de les manufactures. Així, a més de les produccions pròpies del Principat (tallers de Barcelona, Reus...) s'han localitzat diversos exemplars d'importació provinent de tallers valencians (produccions en reflex i blau de Manises) i també produccions policromes de la Toscana, concretament dels tallers de Montelupo, un dels grans centres productors de ceràmica en el renaixement.

Pel que fa a la vaixel·la de taula, s'han pogut remuntar fins ara més d'un centenar de peces de servei de taula. El joc d'una cinquantena de serveis complets ens permet afirmar que el parament de taula del castell estava preparat a finals de l'època gòtica, per servir a uns 50 comensals.

De les produccions ceràmiques el tipus més ben representat correspon a la pisa decorada en blau cobalt de procedència catalana (47 %), seguida de les produccions amb blanc d'estany (36 %) i el reflex català (7 %). Les produccions foranes també són significatives, ja que sumen l'11 % del fons de pisa decorada. Les produccions de Manises representen el 7 % i les de Montelupo, el 4 %.

La ceràmica anomenada genèricament *blava catalana* és la més nombrosa dins el conjunt, i arriba al 47 % del total del fons. L'estat de conservació de les peces és en general molt bo i ha permès la restauració d'un bon nombre d'individus.

Es poden diferenciar dos subconjunts, un d'estil tardogòtic (conjunt d'escudelles i plats) que morfològicament i decorativament podem situar com a produccions catalanes de la segona meitat del segle XV, i en alguns casos, a inicis del segle XVI (ca. 1500), coincidint amb jaciments com Can Xammar de Mataró.¹⁶ Aquestes escudelles presenten cos semiesfèric i peu massís lleugerament treballat per donar forma convexa, amb aresta poc marcada. L'esmalt d'estany recobreix la peça completament, amb excepció de la forma identificada com a escudella gresala que només apareix esmaltada a l'interior. Les orles són simples, de línies paral·leles i emmarquen un motiu decoratiu de traç simple i sovint imperfecte. Pel que fa als plats, la tipologia formal és poc variada, però decorativament hi trobem elements que podríem definir com a habituals en aquesta cronologia i que trobem repetits en les escudelles (palma, creu de tres línies...) i altres de menys freqüents com el motiu religiós de la gran creu entre muntanyes. Els peus també solen ser massissos i lleugerament convexos.

El segon subconjunt és el de les grans servidores, peces decorades profusament en blau i que presenten elements propis de les produccions tardogòtiques catalanes (palmetes, pinyes reixades, traços simples...), però amb una forta presència del motiu decoratiu central. El dibuix figuratiu de dona i l'animalístic, en especial d'ocell, és el més representat.

Per altra banda, volem subratllar la noaparició de ceràmica catalana amb policromia. Aquest fet, juntament amb el que s'ha comentat anteriorment referent a les tipologies decoratives, ens portaria a situar cronològicament aquest conjunt en un context anterior al darrer terç del segle XVI.

15. FONT, G., *et al.* (2008): p. 405

16. CERDÀ, J. A. (1991): 162.

Ceràmica catalana vidrada en estany i decorada en blau cobalt			
Tipus	Motiu decoratiu		N ¹⁷
Escudella	roda		15
	creu de 3 línies paral·leles amb traços semicirculars esquemàtics als angles		6
	estrella de 4 o més puntes amb traços lineals al volt		12
	al·làfies esquematitzades		11
	pinya reixada		7
	palma		5
Escudella gresala	vegetal esquemàtic simulant fulles i tiges		1
	estrella de 4 puntes amb traços simples al volt		4
	vegetal amb espigues estilitzades i palma al centre		1
	creu de triple línia flanquejada per quarts de cercle		1
Servidora	ocell envoltat per motius vegetals		2
	rostre de perfil envoltat per motius vegetals		1
	geomètrica omplerta amb motius vegetals		1

Figura 5. Ceràmica catalana vidrada amb estany i decorada amb blau cobalt

17. Nombre d'individus sencers. En parèntesi fragments del mateix tipus decoratiu.

La pisa estannífera blanca és el segon grup representat pel que fa a quantitat dins el fons arqueològic recuperat a la cisterna (36 %). Es tracta d'un conjunt de formes homogènies: escudella amb orelletes i plat, en què destaca el nombre considerable de plats individuals. Aquesta producció es caracteritza per la manca

de peu i per la presència de base lleugerament cònca, l'esmalt amb estany és a l'interior i exterior de la peça, però presenta diverses tonalitats dins la gama del blanc al rosat pàl·lid, que denota una aplicació diferenciada del vernís d'estany.

Ceràmica catalana esmaltada en estany		
Tipus		n
escudella d'orelletes de perfil vegetal		12
escudella d'orelleta simple		11
plat		35

Figura 6. Ceràmica catalana vidrada amb blanc d'estany

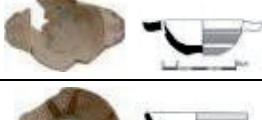

Ceràmica catalana decorada en reflex			
Tipus	Motiu decoratiu		n
Plat	geomètric formant flor de 6 pètals en pinzell pinta		1
	creu central en pinzell pinta envoltat d'orles florals		1
	decoració a l'anvers desapareguda. Revers de línies paral·leles		4
escudella	geomètric d'estrella realitzada en pinzell-pinta		2
	decoració a l'anvers desapareguda. Revers de línies paral·leles		3
	vegetal que alterna puntets i franges de línies paral·leles		1

Figura 7. Ceràmica catalana decorada amb reflex

Dins del conjunt de la ceràmica decorada amb reflex daurat procedent de tallers catalans es distingeixen dos motius decoratius, un de la sèrie de pinzell pinta triple i un altre amb flor central¹⁸ i bandes al lateral de punts i franges. La tècnica del pinzell pinta es documenta en el segon quart del segle XVI i en tot cas ja apareix amb anterioritat al 1550.¹⁹

pseudocal·ligrafies (*in principium erat verbum*) típiques d'aquests tallers.

Un tipus decoratiu són els plats decorats amb reflex que presenten decoració compartimentada en 4 franges que combinen fai-xes amb retícules o puntets i fulles de card. Aquest tema de la fulla de card es pot datar entre el 1475 i el 1530 i apareix molt sovint en

Ceràmica valenciana esmaltada en estany i decorada en blau cobalt i/o reflex Tallers de Manises			
Tipus	Motiu decoratiu		n
Escudella	caplletra gòtica envoltada d'elements de tipus vegetal		1
	palmeta rodejada de puntets en daurat, a les parets trobem motius vegetals i fulles de julivert en blau cobalt		1
	vegetal esquemàtic envoltat per elements lineals inscrits en cercles concèntrics (<i>in principium erat verbum</i>)		2
Plat	Motiu de la pestanya. Orla d'elements inscrits en cercles concèntrics (<i>in principium erat verbum</i>)		1
	decoració geomètrica integrada en 8 espais		2
Plat de parets altes	fulles vegetals emmarcades en orla (tipus 4 Manises)		5

Figura 8. Tallers de Manises

Pel que fa a la pisa decorada amb blau i daurat, o només amb daurat, de procedència valenciana (Manises) és representada per pocs individus, però en bon estat de conservació. En els plats i escudelles apareixen els motius decoratius de les fulles de card i també de les

context amb altres exemplars decorats amb la pseudocal·ligrafia.

Per altra banda, cal destacar la presència de dues escudelles amb orelles de Manises decorades amb blanc i reflex de la sèrie *erat verbum*; aquesta sèrie epigràfica està ben do-

18. CERDÀ, J. A. (2001): 71.

19. CERDÀ, J. A. (2001): 51.

cumentada a Manises entre el 1502 i el 1526. La inscripció deriva de la citació bíblica de sant Joan: “in principium erat verbum”.²⁰ D’igual manera, el plat decorat amb el motiu de la pestanya (1500-1520) presenta un orla pseudoepigràfica amb la inscripció de la sèrie *erat verbum*.

Un altre exemple de combinació de fulles de card en blau i elements reticulats en reflex són les formes de plats de parets altes (tipus 4 de Manises) i que se situen cronològicament entre el 1470 i el 1526, la qual cosa mostra un altre cop la relació d’aquesta sèrie decorativa amb la de l’epigrafia *erat verbum*.

Pel que fa a les escudelles decorades en blau i daurat, se situen en el tombant de la primera meitat del segle xv (1445-1500) i sembla que mostren una relació amb la sèrie d’inscripcions gòtiques sovint acompanyades de trifolis envoltades de flors o punts. El blau és un complement de la decoració daurada i es pinta únicament al voltant de la vora, en el fons o peu de l’escudella.²¹

El conjunt ceràmic de procedència italiana és identificat com a pisa de Montelupo. Es tracta de peces de gran qualitat, bellesa i policromia, en molt bon estat de conservació, i que estan datades entre els anys 1500 i 1515. Entre aquestes destaca un exemplar dins el conjunt *bleu graffito* del subtipus heràldic amb l’escut de la família Medici de Florència, que es tracta d’una versió simplificada sense atributs heràldics.

Troblem també tres plats amb la decoració de doble cinta entrelaçada (Gènere 25.2 *Nastri*), els tons de blaus cobalt més suaus són característics de l’inici del segle xvi, combinats en l’orla amb colors groc, vermell i taronja ferrós que aporten un aspecte més càlid. Finalment, el tipus decoratiu de baines bicolors (Gènere 38 *bacello*) imita els plats esmaltats àmpliament difosos en aquest període. El relleu s’obtenia capgirant el plat i emmotllant en cru per obtenir la forma de relleu. La beina és decorada en taronja i verd i envolta la decoració central escacada.

Pisa italiana vidrada en estany i decorada en policromia Tallers de Montelupo			
Tipus	Motiu decoratiu		n
Plat	flor central emmarcada per orla en doble cinta entrelaçada formant una estrella. Montelupo. Gènere 25.2 Cintes 1500-1510		3
	mosaic escacat policrom envoltat de beines bicromàtiques. Montelupo. Gènere 38 baina 1505-1515		1
servidora	escut dels Medici envoltat per orla amb motius vegetals. Montelupo. Gènere 34.2 grafit blau 1515		1

Figura 9. Pisa italiana policroma

20. Al retaule de Sant Eloi del MNAC, datat el 1524, s’hi pot veure una escudella similar.

21. MESQUIDA, M. (2005): 16.

La presència de ceràmica de procedència de la Toscana a Catalunya és bastant comuna en el tombant del segle XV-XVI, fins i tot es redactaren unes ordenances proteccionistes l'any 1528 per evitar l'entrada massiva d'aquest producte a Barcelona.²²

Recipients de terrissa

Dins del conjunt del fons localitzat, destaquen també els recipients de terrissa per a ús

quotidià, tant en higiene com a la cuina i al rebost: bàsicament olles de cuita reductora o grisa, però també amb una notable presència de peces de cuita oxidant i vidrat de plom, en molts casos d'aspecte molt semblant a les produccions terrisseres de Breda, que veurem generalitzades segles més tard, però que des d'un punt de vista cronològic estan documentades com a mínim des de la segona meitat del segle XVI. La primera constància que trobem de l'ofici d'oller a Breda, és de l'any 1583.²³

Terrissa de cuina i obra verda			
Tipus			n
Bací	cuïta oxidada vidrat en plom de color melat		3
Cobertora	cuïta reduïda amb nansa superior de cinta		7
	cuïta reduïda amb agafador superior de botó		1
	cuïta oxidant amb vidrat de plom i agafador superior de botó		1
Gerra	cuïta reduïda		6

Figura 10-a. Terrissa de cuina i obra verda

22. Ainaud, J. M. (1941): 53-78.

23. Coll, J. (1971): 228.

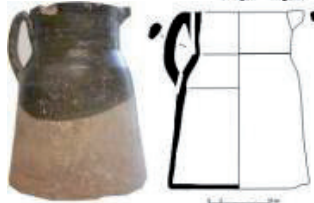

Terrissa de cuina i obra verda			
Tipus			n
Gerra d'oli	cuïta oxidant vidrada verd gòtic		1
Pitxer	cuïta oxidant amb vidrat verd gòtic		2
Poal	cuïta oxidant		1
Sitra	cuïta oxidant amb vidrat verd gòtic		5
sitrell	cuïta oxidant amb vidrat de plom		1

Figura 10-b. Terrissa de cuina i obra verda

A partir del conjunt de ceràmica de cuina podem veure que el grup més nombrós correspon a les olles (42 %) de les quals la meitat aproximadament corresponen a cuïta reductora i l'altra, a oxidant amb vidrat de plom. Destaca la presència d'olles de 4 nanses i de dimensions grans, dissenyades per anar penjades als clemàstecs de la llar de foc.

Les olles de cuïta oxidant són de parets fines i argila ben depurada. Presenten un coll marcat i llavi alt lleugerament exvasat. Les nanses són de secció circular. Acostumen a presentar decoració incisa de línies paral·leles molt fines. La tipologia formal de cos globular i base arrodonida còncaua és idèntica per als dos tipus de cocció (tant en reducció com en oxidació) i denota una certa pervivència de formes an-

tigues comunes al llarg del segle xv. En canvi no apareix cap vora baixa típica de les produccions més modernes del 1600.

Seguidament el segon conjunt més nombrós és el de les greixoneres (també amb cuïta reductora i oxidant, en aquest cas el 60 % corresponen a cuïta oxidant vidrades amb plom de color marró). Dins d'aquesta tipologia ceràmica les vores tant es presenten altes i lleugerament exvasades a semblança de les olles, com també engruixides vers l'interior. Les greixeres per altra part només són representades per 3 individus.

Altres atuells que formen part del rebost són les geres per a la conservació d'aliments (6 %) sempre de cuïta reduïda, una gerra per a l'oli de cuïta oxidant i vidrada en verd a l'interi-

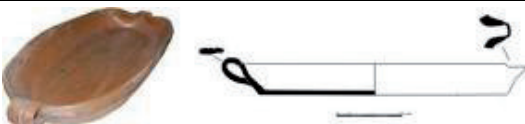

Recipients de terrissa			
Tipus			n
Gibrell	cuïta reduïda		4
	cuïta reduïda amb nanses laterals		1
	cuïta oxidant amb vidrat de plom		3
Greixera	cuïta reduïda		1
	cuïta oxidant amb vidrat de plom		2
Greixonera	cuïta oxidant amb vidrat de plom		10
	cuïta reduïda		6
Olla	cuïta reduïda amb dues nanses		22
	cuïta oxidant amb vidrat de plom amb dues nanses		18
	cuïta reduïda amb quatre nanses		1
	cuïta oxidant amb vidrat de plom amb quatre nanses		1

Figura 10-c. Recipients de terrissa

or i a l'exterior fins a mig cos. També apareix un conjunt de 5 gibrells de cuita reduïda (en aquest cas les pastes són poc depurades i en algun individu el desgreixant utilitzat és gra gros) i 3 de cuita oxidant vidrats amb plom de color marró-melat, de pastes més fines.

Pel que fa a les cobertores, aquestes es presenten diferenciades en dos grups: un de nansa de cinta i de cuita reduïda que sembla una pervivència més antiga i un altre model de cuita oxidant amb vernís de plom de color marró amb agafador de botó, més típic de les cuines catalanes del segle XVI.

Tancant el conjunt d'elements de cuina i pararament de taula tenim els elements ceràmics relacionats amb el servei de líquids com són el pitxer (2), el poal, la sitra (5) i el sitrell. Es tracta de peces anomenades de *terra verda* pel color del vernís de la peça. Finalment, cal parlar també de la trobada de 3 bacins amb vidrat de plom de color melat.

Alguns recipients conserven les marques del terrissaire i de capacitat, com la gerra amb el segell estampillat F i les marques de mesura inscrites. Algunes olles de cuita reduïda han conservat marques de terrisser o obrador estampada a sota vora.

Materials no ceràmics

Entre les troballes de l'abocament a l'interior de la cisterna, i com ja s'ha comentat anteriorment, també s'han recuperat un conjunt molt

important de restes de materials no ceràmics: objectes de metall, vidre i fauna.

Pel que fa als metalls s'han pogut identificar *a priori*: 324 puntes, 7 sivelles, 236 claus, 57 plaques allargades, 3 ferradures, 2 anelles, 1 podall, 2 ganivets, 1 punta de ballesta, 1 llàntia i 1 esquella, tot elaborat en ferro. En bronze destaquem la trobada d'1 ham de pescar, 1 didal, 1 anell, 1 arracada, 7 sivelles, 5 agulles de cap, 1 tatxa, 1 anella petita, 27 fragments d'agulla... i en plom s'ha identificat 1 contrapès, a més de 23 fragments indeterminats.

Pel que fa al conjunt d'objectes de vidre, a hores d'ara s'han pogut identificar 30 individus diferenciats, actualment en fase d'estudi i restauració, i que corresponen a produccions majoritàriament catalanes corresponents al segle XVI.²⁴ Com a peces destacades tenim un peu còncav decorat amb esmalt blau i blanc, un coll d'ampolla en vidre de tonalitat verdosa i una copa de vidre diàfan de dipòsit cònic, peu còncav poc aixecat i nus globular amb costelles. En el fons també han aparegut brocs de sitrell i nanses d'aplic que poden correspondre a copes i gerretes.

Menció a part mereix la localització de dos flabiols de sis forats, treballats en os de tibia de xai. En aquest cas es tracta de flautes dolces rectes que ja en l'edat mitjana el mateix intèrpret tocava amb un petit tambor o bombo i que era anomenada *flaiol* o *flaihutel*. Durant tot el renaixement i fins al barroc aquest instrument tingué un paper principal a tot Europa, potser pel seu baix cost, o per la facilitat

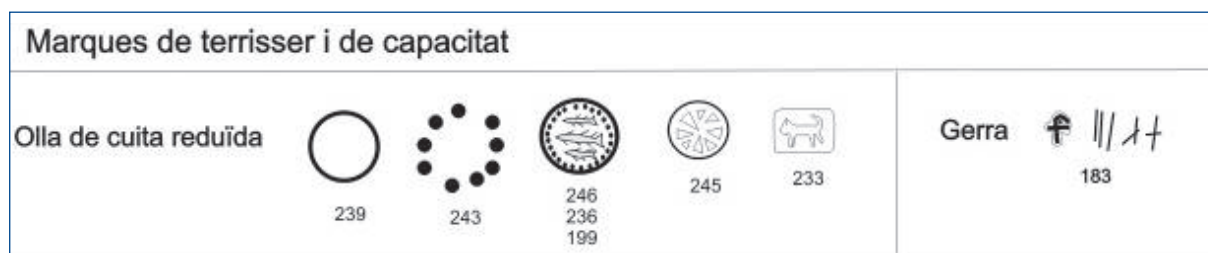

Figura 11. Marques de terrisser i de capacitat

24. GUDIOL, J. (1941): 84-107.

d'execució, o bé, segons els especialistes, pel seu so agradable i versàtil.

Els flabiols de Montsoriu com hem dit són fets de túbies de be, aprofitant-ne tota la llargada, cosa que dóna als instruments un aspecte enganyosament primitiu. Els ossos són polits, i els forats molt ben fets amb broca. Els trencavents i les finestres, en canvi, podrien ser fets per abrasió o amb una punta de ganivet.

Segons l'estudi preliminar²⁵ la flauta A és la més curta; fa 158 mm de llargada i presenta sis forats al davant i un al darrere. Els forats són fets amb una broca de 3 mm, bàsicament cilíndrics, però amb un lleuger eixamplament exterior fins als 5-5,5 mm. La finestra té forma de D, amb el trencavents semicircular. La flauta B fa 168,5 mm de llarg, amb sis forats al

davant i cap al darrere. Els forats són com els de A, però de 2 mm, que s'eixamplen a l'exterior fins als 2,5-3 mm. La finestra té forma d'espitllera i el trencavents és quasi recte. La disposició dels forats és molt semblant en totes dues flautes: dues sèries de tres forats iguals i equidistants lleugerament espaiades entre els forats tercer i quart. El forat de sota de A és entre el primer i el segon de sobre. Les flautes han aparegut destapades, és a dir sense llengüeta. No disposem encara d'anàlisi de laboratori que ens pugui assegurar si aquestes flautes en portaven (de fusta, de suro o d'alguna pasta com ara cera o resina) o si es tractava del tipus conegut com a *tongue-duct*. La impressió dels estudiosos és que devien ser tapades, perquè la cavitat és massa estreta i fonda per poder-hi ficar el llavi i la llengua.

Figura 12. Els flabiols d'os de Montsoriu

25. A càrrec de Rafel Mitjans i Teresa Soler.

Les restes faunístiques

L'anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna recuperades a la UE 10955 ha permès evidenciar que les restes de mamífers, peixos i aus recuperades en aquest espai es destinaven al consum i se sacrificaven en el seu òptim carni, és a dir, en el moment en què resultava més rendible la seva explotació en termes alimentaris, coincidint aquest òptim, per a la majoria d'espècies, al final de l'etapa de creixement. La variabilitat anatòmica documentada per a les espècies domèstiques evidencia la selecció de les porcions de major contingut carni, principalment el tronc i la part proximal de les extremitats, sobretot la posterior.

En aquest conjunt s'han analitzat un total de 8.021 restes pertanyents a macromamífers on hi ha un total de 14 espècies diferents de mamífers representades. Els mamífers domèstics representen el 97 % de les restes, mentre que els salvatges tan sols són el 3 %. Pel que fa la variabilitat específica, entre els mamífers domèstics trobem representades les espècies següents: *Bos taurus* (5 %), *Sus domesticus* (38 %), ovicaprins (47 %) i, en menor mesura, cavall, gos i gat. Pel que fa als mamífers salvatges, es documenta la presència de cérvol (NR=11), guilla (NR=50), conill (NR=70), llebre (NR=9) i cabirol (NR=8).

Segons aquests percentatges es pot dir que els ovicaprins eren la base de la dieta càrnia dels habitants del castell de Montsoriu, ja que aportaven el 44 % de la biomassa, seguits del bou i dels suïds. Els animals domèstics varen proporcionar, en aquest cas, el 98 % de la carn de mamífers emmagatzemada i consumida i les espècies salvatges, tan sols el 2 % restant.

En aquest mateix conjunt, s'han recuperat 2.168 restes d'aus. Dominen de forma significativa les restes d'aus domèstiques (41 %) davant de les restes d'espècies salvatges, si bé aquestes últimes presenten freqüències relativament importants (25%). D'aquestes darreres, el 4% de les restes corresponen a rapinyaires. Entre les restes d'aus rapinyaires s'ha evidenciat la presència de restes de falcó mostatxut (*Falco subbuteo*), aligot comú (*Buteo buteo*) i muscol comú (*Athene noctua*). Les espècies d'aus

salvatges consumides representades en aquest conjunt són el tudó (*Columba palumbus*), el faisà (*Phasianus*), el gaig (*Garrulus glandarius*) i la perdiu (*Perdix perdix*). Una dada significativa és l'elevada presència de cranis de tudó, amb l'estimació d'un nombre mínim de 24 individus d'aquesta espècie.

Pel que fa a la representació de restes de peixos, se n'han identificat 168 elements. D'aquests, a falta de finalitzar les anàlisis, s'han pogut identificar tres famílies amb seguretat: *Sparidae* (35 %), *Zafidae* (1 %) i *Scombridae* (3 %), que en alguns casos arriben al nivell d'espècie, com són la dorada (*Sparus aurata*), el gall de sant Pere (*Zeus faber*) i el verat (*Scomber japonicus*).

Conclusions

En conclusió podem dir que el conjunt ceràmic localitzat en la cisterna de la bestorre E de Montsoriu presenta una cronologia relativament homogènia, que abasta produccions que cal emmarcar cronològicament entre la segona meitat del segle xv i els dos primers terços del segle xvi.

Per altra banda, és interessant la coexistència de diversos tipus decoratius i procedències diverses la més nombrosa de les quals és la pisa blava catalana, de la segona meitat del segle xv i primera meitat del segle xvi, que concretament en aquest fons conviu amb ceràmica de Manises i pisa italiana del primer quart del segle xvi (1510-1520).

Pel que fa als materials decorats amb reflex daurat, les produccions catalanes aporten una cronologia un xic més avançada, en tot cas l'inici de la decoració ceràmica amb pinzell pinta triple se situa habitualment en el segon quart del segle xvi (1525-1550).

Així doncs, com a data *ante quem* hem de subratllar que no hi ha cap exemplar de ceràmica blava catalana que clarament es pugui situar amb posterioritat al 1570 ni tampoc policromies catalanes de finals del segle xvi.

Aquesta cronologia la confirma la datació que ens ofereixen les dotze monedes identificades (d'un total de quinze exemplars) i que

abasten el període comprès entre el 1520 i el 1558: 7 diners de Joana i Carles I encunyats a Girona (1520-1535), 4 diners de Joana i Carles I encunyats a Barcelona (1516-1558) i un diner de doblenc de Jaume I encunyat a Barcelona l'any 1222.

En resum, estariem parlant d'un marc cronològic per a la datació del fons –a partir dels materials localitzats– que abasta la segona meitat del segle XVI i concretament les darreries del seu segon quart. Una datació preliminar interessant en tant que, si la sobreposem a les datacions ofertes pel recull documental que hem resumit en capítols precedents, ens situa en un moment pròxim a la presa de possessió dels nous propietaris del castell, els comtes d'Aitona, fet que obre, per tant, la porta a considerar seriosament la resposta a per què en un moment concret algú pren la decisió d'abocar en una cisterna un fons d'una dimensió tan extraordinària com el que estem tractant, un fons que per altra part estava format per un gran nombre de peces senceres i que, per tant, podien estar perfectament en ús en el moment de ser dipositades.

Bibliografia

ARXIU HISTÒRIC HOSTALRIC. Còpia digitalitzada de l'Arxiu Ducal de Medinaceli – AHH ADM

ARXIU DIOCESÀ DE GIRONA - ADG

ARXIU HISTÒRIC DE LA BIBLIOTECA DE CATALUNYA - AHBC

AINAUD, J. M. (1941) “Loza dorada y alfarería barcelonesa, siglo XV-XVI”. A: *Boletín y Anales de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. I-II. Barcelona.

BOFARULL, P. (1850). *Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, Volum XXII, XXIII, XIV. Barcelona: Arxiu de la Corona d'Aragó.

CATALÀ, P. (1992). *Els Castells Catalans*. Volum III. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

CERDÀ, J. A. (1991). “El conjunt de ceràmica del segle XVI procedent de can Xammar

(Mataró)”. A: *Laietania*, 6. Mataró: Museu Comarcal del Maresme.

CERDÀ, J. A. (2001). *La ceràmica catalana del segle XVII trobada a la plaça Gran (Mataró)*. Barcelona: Associació Catalana de Ceràmica Decorada i Terrissa.

COLL, J. (1971). *Breda, Històrica i actual*. Breda: Montblanc.

COLL, J (1994). *El castell de Montsoriu*. Breda: Ajuntament de Breda.

FONT, G.; MATEU, J.; PUJADAS, S.; TURA, J. (2008). “Síntesi històrica del castell de Montsoriu”. A: *Monografies del Montseny*, 23. Amics del Montseny. Viladrau.

FONT, G.; LLORENS, J. M.; MATEU, J.; PUJADAS, S.; TURA, J. (2008). “Excavacions arqueològiques al castell de Montsoriu (Arbúcies, Sant Feliu de Buixalleu). Campanyes 2006 -2007”. A: *IX jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: Universitat de Girona.

FONT, G.; MATEU, J.; PUJADAS, S.; TURA, J. (2009). “Interpretació poliorcètica del castell de Montsoriu”. A: *Monografies del Montseny*, 24. Amics del Montseny. Viladrau.

GUDIOL, J (1941). “Los vidrios catalanes”. A: *Monumenta Cataloniae*, 3. Barcelona: Alpha.

MESQUIDA, M. (2005). “Paterna centro productor de ceramica dorada en la edad media”. A: *Avances en arqueometria*. Cádiz: Universidad de Cádiz.

PONS, J. M. (2001). “Les jurisdiccions dels vescomtats de Cabrera i de Bas, l'any 1527”. *Revista de dret històric català*, 1. [Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Jurídics. Institut d'Estudis Catalans].

RUEDA, J.M.; TURA, J. (2003). “Montsoriu. Gènesi, evolució i decadència d'un gran castell medieval”. A: *Actes del Congrés Els Castells medievals a la mediterrània nord-occidental*. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny.

TORRENT, R. (1978). “Jaume ferrer de Blanes, els comtes de mòdica i la descoberta del nou món”. A: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIV. Girona: Institut d'Estudis Gironins.